

УДК 81'255.2 (+ 821.16)

Kaźmierczak M.

ALUZJE ANTYCZNE W POEZJI BOLESŁAWA LEŚMIANA I JEJ PRZEKŁADACH NA JĘZYKI WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIE

Streszczenie. Przedmiot niniejszej pracy stanowią wybrane elementy intertekstualne w utworach Bolesława Leśmiana i odtworzenie ich w tłumaczeniach na języki rosyjski, ukraiński i białoruski. Niedawne powiększenie korpusu wersji ukraińskich umożliwia podjęcie analiz obejmujących kilkunastu serie przekładowe na gruncie słowiańskim. Tłumaczenie w obrębie tzw. języków bliskopokrewnych zwykle badane są przede wszystkim w planie językowym, natomiast tu tematyka intertekstualna kieruje dociekania ku implikacjom kulturowym i interpretacyjnym. W przypadku Leśmiana trudności odtworzenia dialogu międzytekstowego splatają się z trudnościami odtworzenia wyjątkowo trudno przekładalnej indywidualnej poetyki.

Wybór konkretnej domeny intertekstualnej podyktowany jest szerokim rezonansem i istotnością makrotekstu starożytnej kultury śródziemnomorskiej. Z punktu widzenia teorii aluzje antyczne należą – ze względu na znaczne rozpowszechnienie archetektu(ów) – do nawiązań o stosunkowo wysokim stopniu przekładalności. Dlatego dość oczywisty staje się postulat uwzględnienia takich aluzji w przekładach, można też założyć ich czytelność dla wszystkich grup odbiorców docelowych, niezależnie od odmiennej dynamiki rozwoju kultury literackiej w poszczególnych słowiańskich domenach przyjmujących. Takie uwarunkowania pozwalają skupić się na zjawiskach innych niż obiektywne bariery w tłumaczeniu intertekstualności. Prezentowanym materiał jest zróżnicowany pod względem stopnia eksplicytności wykładników intertekstualnych i obligatoryjności ich odczytania dla zrozumienia wiersza. Wywód prowadzi od nawiązania jawnego i zasadniczego dla treści utworu ku nawiązaniom potencjalnym, fakultatywnym, a wreszcie – wyraźnie naddanym. W jednym przypadku autorka pracy odwołuje się nie tylko do tłumaczeń poetyckich, ale również do potraktowania danego intertekstu w dyskursie literaturoznawczym w danej kulturze przyjmującej, zgodnie z szerokim rozumieniem zjawisk prze-pisywania (rewriting) w ujęciu André Lefevere'a.

Słowa kluczowe: Bolesław Leśmian, intertekstualność, nawiązania antyczne, przekład poetycki, języki słowiańskie, tłumaczenie na języki bliskopokrewne.

Nota o autorze: Kaźmierczak Marta, doktor, adiunkt, Instytut Lingwistyki Stosowanej, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Uniwersytet Warszawski.

E-mail: mkazmierczak@uw.edu.pl

Kaźmierczak M.

REFERENCES TO ANTIQUITY IN BOLESŁAW LEŚMIAN'S POETRY AND IN ITS TRANSLATIONS INTO EASTERN SLAVONIC LANGUAGES

Abstract. The aim of the present paper is to explore selected intertextual elements in the poetic oeuvre of Bolesław Leśmian and the ways in which they have been rendered in translations into Russian, Ukrainian and Belarusian. The recent growth of the corpus of Ukrainian versions makes

it possible to undertake analyses of multilingual translation series in Eastern Slavonic languages. Translating within the so-called closely related (cognate) languages is usually examined primarily for linguistic problems; however, dealing with intertextual issues, like in the present research, motivates a focus on cultural and interpretative implications. In the case of the Polish modernist poet Bolesław Leśmian, the difficulties of re-creating any intertextual dialogue are amplified by the problems posed by his individual poetics, which notoriously defies translation.

The choice to examine the particular intertextual domain has been dictated by the broad resonance and importance of the macrotext of the ancient Mediterranean culture. From a theoretical point of view, references to antiquity are considered – due to the broad dissemination of the archetext(s) – to be relatively easily translatable. Therefore, the postulate to preserve such allusions in translations does not need a spacious justification, and it is possible to assume that the intertextual signals will be legible for all target audiences, regardless of the different dynamics of development of literary cultures in particular Slavonic receiving domains. Such conditions make it possible to focus on factors other than objective obstacles in translating intertextuality. The material presented in the paper is diversified in terms of the level of explicitness of intertextual markers and the degree to which it is obligatory to read them in order to understand the poem. The discussion begins with an open reference and one fundamental for the meaning of the poem, then proceeds to potential, optional ones and to references imposed by translators. In one case the author of the paper surveys not only poetic translations, but also the treatment of a certain intertextual element in the literary-studies discourse in a given receiving culture, in line with a broad understanding of rewriting procedures as described by André Lefevere.

Key words: Bolesław Leśmian, intertextuality, references to antiquity, poetry translation, Slavonic languages, translating between cognate languages

Information about author: Kazmierczak Marta, doctor, adjunct, Institute of Practical Linguistics, Department of Practical Linguistics, University of Warsaw.

E-mail: mkazmierczak@uw.edu.pl

Казьмерчак М.

АНТИЧНІ АЛЮЗІЇ В ПОЕЗІЇ БОЛЕСЛАВА ЛЕСЬМЯНА І ЇХ ПЕРЕКЛАДАХ НА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ

Анотація. Предметом даного дослідження є окремі інтертекстуальні елементи творів Болеслава Лесьмяна і їх відтворення у перекладах на російську, українську і білоруську мови. Нещодавне збільшення корпусу українських версій уможливило аналіз серій перекладів на слов'янському ґрунті. Переклади на близькоспоріднені мови зазвичай досліджуються передусім у мовному плані, натомість тут інтертекстуальна тематика дозволяє звернутися до культурних та інтерпретаційних елементів. У випадку Лесьмяна складнощі відтворення міжтекстового діалогу пов'язані зі складнощами винятково непростой для перекладу індивідуальної поетики.

Вибір інтертекстуальної домінанти обумовлено широкою резонансністю і вагомістю макротексту античної середземноморської культури. З точки зору теорії античні алюзії належать до запозичень із відносно високим ступенем перекладоздатності. Представлений матеріал досить різномірний за рівнем експліцитності інтертекстуальних елементів і їх істотності для інтерпретації значення вірша.

Ключові слова: Болеслав Лесьмян, інтертекстуальність, мистецькі алюзії, поетичний переклад, слов'янські мови, переклад на близькоспоріднені мови

Інформація про автора: Казьмерчак Марта, доктор, ад'юнкт, Інститут прикладної лінгвістики, кафедра прикладної лінгвістики, Варшавський університет.

Електронна адреса: tkazmierczak@uw.edu.pl

Problematyka intertekstualności określa istotne kierunki dociekań współczesnej humanistyki i znajduje się także w sferze zainteresowania przekładoznawców. W ten nurt wpisuje się niniejsza praca, której cel stanowi rozpatrzenie wybranych elementów intertekstualnych w utworach Bolesława Leśmiana i ich odtworzenia w tłumaczeniach na języki rosyjski, ukraiński i białoruski. Do kontynuacji badań nad przekładami polskiego poety skłania mnie (obok niekwestionowanej wartości dorobku twórcy *Łąki*) ożywiona ostatnio recepcja przekładowa na gruncie ukraińskim – pojawienie się przekrojowego tomu *Zmory wiosenne / Весняні сновидіння* (Лесьмян 2019) zbierającego dawniejsze i nowe tłumaczenia Leśmiana, do którego będą się odnosić, a także nieujętych w tym zbiorze wersji Walentyny Sobol i Julii Łyskun. Powiększenie korpusu wersji ukraińskich (czy też zwiększenie dostępności niektórych istniejących wcześniej tekstów poprzez ich przedruki we wspomnianym tomie) umożliwi podjęcie analiz obejmujących kilkunastosem serie przekładowe na gruncie słowiańskim. Tłumaczenie w obrębie tzw. języków bliskopokrewnych sprawia specyficzne trudności, co wskazał i wnikliwie analizował m.in. Zygmunt Grosbart [1984]. Zagadnienia te zwykle badane są jednak przede wszystkim w planie językowym [por. Grosbart 1984: 40-48], nie zaś kulturowym, natomiast tematyka intertekstualna kieruje dociekania właśnie ku implikacjom kulturowym i interpretacyjnym. W tym wypadku trudności odtworzenia dialogu międzytekstowego splatają się z trudnościami odtworzenia wyjątkowo trudno przekładalnej indywidualnej poetyki.

Spośród wielu intertekstualnych sfer odniesienia, do których nawiązywał autor *Urszuli Kochanowskiej*, wybrałam tu krąg aluzji antycznych. Wybór podyktowany jest szerokim rezonansem i istotnością makrotekstu starożytnej kultury śródziemnomorskiej. Dobrze uzasadniają one wstępny postulat uwzględnienia takich aluzji w przekładach i pozwalają założyć ich czytelność dla wszystkich grup odbiorców docelowych, niezależnie od odmiennej dynamiki rozwoju kultury literackiej w poszczególnych słowiańskich domenach przyjmujących. Takie uwarunkowania pozwalają skupić się na zjawiskach innych niż obiektywne bariery w tłumaczeniu intertekstualności. W prezentowanym materiale zróżnicowany jest natomiast stopień eksplicytności wykładników intertekstualnych i obligatoryjności ich odczytania dla zrozumienia wiersza. Za Ryszardem Nyczem [2000: 85-86] przyjmuję zatem rozróżnienie między intertekstualnością właściwą a fakultatywną, za Anną Majkiewicz [2008] zaś zaproponowany dla potrzeb translatorskich i badawczych podział wykładników intertekstualnych na elementarne, eksplicytne, implicytne i niejawne. W analizie przechodzę od nawiązania jawnego i zasadniczego dla treści utworu ku nawiązaniom potencjalnym, fakultatywnym, a wreszcie – wyraźnie naddanym. W jednym przypadku odwołuję się nie tylko do tłumaczeń poetyckich, ale również do potraktowania

określonego intertekstu w pracach literaturoznawczych w danej kulturze przyjmującej – omówienia stanowią bowiem na równi z tłumaczeniami formę międzykulturowego prze-pisywania (*rewriting*) i ośrodek refrakcji tłumaczonej twórczości, jak słusznie zdiagnozował André Lefevere [1992, zwł. s. 1-10]. Kolejność omówienia niekoniecznie odpowiada chronologii powstania obcojęzycznych wariantów: jako pierwsze analizowane są tłumaczenia na rosyjski, tzn. na język, w którym recepcja Leśmiana ma najdłuższą tradycję – sięgającą jeszcze życia poety – oraz jest objętościowo najbogatsza¹.

Rozpocznijmy od przykładu intertekstualności obowiązkowej, z jakim mamy do czynienia w wierszu *Akteon* z tomu *Napój cienisty* (Leśmian 2000: 373-374). Do obecnego już w tytule nawiązania onomastycznego Leśmian dodaje chwyt atrybucyjny² sygnalizujący zapożyczenie. Otwierająca wiersz fraza „Powieść o Akteonie: wiosna szumi w borze [...]” wyraźnie sugeruje, że opowiadana historia będzie przytoczeniem. Mit ten znajdziemy m.in. w *Metamorfozach* Owidiusza (ks. III, w. 138-255, zob. Owidiusz 1995: 68-71), a Leśmian skądinąd traktuje jego znajomość przez odbiorcę jako rzecz oczywistą – streszcza warstwę fabularną w pierwszych pięciu wersach jakby tylko dla przypomnienia, los nieszczęsnego myśliwego staje się bowiem punktem wyjścia dla analogii z sytuacją lirycznego „ja” i egzystencjalnej refleksji o kondycji człowieka.

Jest to utwór niewątpliwie ważny w twórczości Leśmiana, m.in. dlatego, że podejmuje kluczowy motyw przemiany. Mimo to długo nie doczekał się uwzględnienia w stopniowo lecz stale przyrastającym korpusie wariantów rosyjskich. Tłumaczenie tego wiersza zaproponował dopiero Gennadij Zeldowicz (Лесьмян 2014: 101). Zachowuje, naturalnie, tytuł: *Актеон*; pomija natomiast frazę wprowadzającą, warto zatem sprawdzić, czy w funkcji jawnego wykładnika intertekstualności nie zastąpiły jej inne elementy tekstu. Rolę taką mógłby pełnić otwierający przekład epitet „Удалец Актеон”. Rzeczownik „удалец” (dziś odczuwany jako potoczny, choć wyraz ten stosuje np. Puszkina względem swego Rusłana) oznacza śmiałka, a mityczny Akteon słynął z odwagi. Jednakże struktura zdania sugeruje, że dzielność przejawiała się w podglądaniu bóstwa („Zuch Akteon: w borze... podejrzwał boginię”). Podobnie jak oryginał, tłumaczenie pomija imię bogini, lecz konkretyzacja kąpieli jako pływania może sugerować bóstwo wodne, a zatem odsuwać właściwe skojarzenia intertekstualne. Porównajmy:

Powieść o Akteonie: wiosna szumi w borze.
 Podpatrzył w blask boginię, kąpaną w jeziorze.
 Za karę go w **jelenia przedzierzgnęła** mściwie.
 Pokrwawiła się wieczność o leśne igliwie!...
 Psy go własne opadły, szarpiąc, jak zwierzyne! (Leśmian 2000: 373)
 Удалец Актеон: он в бору среди пиний

¹ Omówienie recepcji i przedstawienie dostępnych tłumaczeń na poszczególne języki wykracza poza ramy i cele artykułu. Zarys recepcji, doprowadzony do roku 2011, zamieściłam w monografii tematu: [Kaźmierczak 2012: 8-17].

² Szerzej o atrybucji cytatów i aluzji por. w pracy Natalii Fatiejewej [Фатеева 2000: 122-125 i 133-135].

Подглядел за **пльвущей** по влаге богиней –
 И, деревья на **бога** ощерив стоигло,
Обернула оленем – и карой постигла!
 И набросились псы, и терзали, как зверя (Лесьмян 2014: 101).¹

Wydarzenie będące punktem wyjścia pozostaje bez zmian („Обернула оленем” – ‘zmieniła w jelenia’), jednak zaskakuje obdarzenie Akteona mianem boga, powtórzone przez tłumacza w poinczie pierwszej strofy:

Musiał być tym, czym nie był! I zginął jak jelen!

И родившийся **богом** – погибнет оленем!

Zeldowicz prawdopodobnie wywiódł tę modyfikację z obrazu „krwawiącej wieczności” w czwartym wersie oryginału. Nie wydaje się to jednak słusznym tropem interpretacyjnym. Wprawdzie niektóre źródła antyczne wspominają, że myśliwy z Teb miał w rodowodzie niebian [por. Kopaliński 1997, s.v. ‘Kadmos’; Kubiak 1997: 243], lecz jego los w mitologii ilustruje bezsilność śmiertelnika, który niezamierzenie zbłądził, wobec gniewu bogów. Zygmunt Kubiak pisze, że mit o karze za ujrzenie nagiej Artemidy „potwierdza greckie pojęcie piękności nie na ludzką miarę” [1997: 244]. Jak wolno sądzić, również u Leśmiana ważne jest człowieczeństwo Akteona, gdyż służy to konstruowaniu paraleli w drugiej strofie wiersza. Jak Akteon, człowiek, został przemieniony w jelenia i poniósł zwierzęcą śmierć, tak podmiot liryczny, niegdyś – bezcielesny byt metafizyczny, został ukarany wcieleniem i skazany na śmierć ludzką:

[...] Gdym cię, Boże, podpatrzył! – Duch mój odtąd ginie!
 Przemieniony w człowieka za nędzę mej zbrodni, [...]
 Próżno wołam o pomoc! – I ginę jak człowiek! (Leśmian 2000: 373)

W przekładzie Zeldowicza paralela staje się mniej klarowna, m.in. za sprawą „ubóstwienia” tytułowego bohatera. Obserwujemy zatem, że pominięcie wprowadzenia sugerującego przynależność dziejów Akteona do jakiejś uprzedniej narracji łączy się z odejściem od treści mitu, a w rezultacie z osłabieniem skojarzeń intertekstualnych.

Białoruskie tłumaczenie Alega Minkina nie następuje podobnych problemów interpretacyjnych. Zapowiedziana metatekstualnym sygnałem ‘opowieść’ toczy się zgodnie z przekazem mitologicznym i logiką oryginalnego wiersza:

Вось **апovesьць** про Актэона: ў даліне
 Шумна крочыць вясна. Ён падгледзеў багіню,
 Што ў **купальні купалася** – і ў абурэньні

¹ Wyróżnienia w cytatach w niniejszej pracy – M. K.

Актеона багіня зрабіла аленем.
 Абкрывавіла вечнасьць гальлё лясной цішы!..
 Атачылі няшчаснага ўласныя **выжлы** (Лесьмян 1994: 64).

Zwraca uwagę niewątpliwie celowe zestawienie „ў купальні купалася”. Rzeczownik „купальня” należy tu zapewne rozumieć nie słownikowo, jako budkę czy konstrukcję kąpielową – bo ta zasłaniałaby kąpiącą się przed niepowołanym wzrokiem – lecz jako miejsce kąpeli. Wyłoby to zatem podwójne nawiązanie do poetyki tłumaczonego autora: zastosowanie neosemantyzmu dla utworzenia tautologii [o jej roli u Leśmiana zob. m.in. Głowiński 1981: 165-171]. Wyrażnie niefortunna jest natomiast kończąca cytowany fragment konkretyzacja: wyżły u boku tebańskiego myśliwca stanowią anachronizm, wyhodowano je bowiem w XVII stuleciu.

Український варіант Юрія Бедрика również zachowuje frazę wprowadzającą i narracyjnie dochowuje wierności mitologicznej fabule:

Про Актеона **повість**: під весняні трелі
 Підгледів той богиню в озерній купелі.
 Тож оленем зробила його **зорелиця** –
 І вічність побагрила скривавлена глиця!..
 Гнали його пси власні, мов дику звірину! (Лесьмян 2019: 405)

Czy jednak znaczy to, że utwór, wraz z mitologicznym podtekstem, najlepiej odtworzone zostały w wersji ukraińskiej? By się upewnić, wróćmy do sformułowania „podpatrzył w blask” z wersu 2. Opiera się ono na typowo Leśmianowskim chwycie semantyczno-gramatycznym, przekształceniu łączliwości z pomocą specyficznego operowania przyimkiem [zob. Głowiński 1981: 75-90]. Przy tym interpretacyjnie wiąże się z „pięknością nie na ludzką miarę”, co czyni z niego kolejny wykładnik nawiązania do mitu – tym razem implicytny, ujawniający się dopiero w korelacji z innymi sygnałami [por. Majkiewicz 2008: 24]. W żadnym z przekładów segment ten nie został odtworzony. U Zeldowicza skompensowany zostaje językowy i obrazowy wymiar uniezwyklenia – bogini czyni z lasu narzędzie swej zemsty: każe drzewom iglasto wyszczerzyć się na Akteona („И, деревья на бога ощерив стоило / [...] и карой постигла”; mamy tu przy tym naddaną przechodniość: „wyszczerzyć drzewa na”). Konsekwencje poza płaszczyzną języka są takie, że tłumacz z całą ekspresją wydobywa sem mściwości, natomiast pomija boskie piękno. U Minkina, jak wspomniano, również kompensacja dokonuje się w planie językowym; zetknięcie dwóch bytów scharakteryzowane jest od jednej strony, jako przyczyna oburzenia. Wyłącznie u Bedryka pozostaje ślad po koncepcie „blasku”: zostaje on przeniesiony na samą boginię, w epitecie „зорелиця” (‘gwiazdolica’ lub ‘zorzolica’; przypomnijmy jednak, że Artemida była bóstwem lunarnym). Sam wyraz jest wprawdzie, jeśli się nie myłę, okazjonalizmem, lecz tekst ukraiński w analizowanym fragmencie nie nosi cech Leśmianowskiego uniezwyklenia (w pierwszym wersie wręcz przeciwnie: wikła się w sztampe ‘wiosennych treli’). Zatem tłumaczom udaje się albo przekazać

element znaczeniowo istotny dla przekazu mitu, albo cechy stylistyczne utworu ów mit przetwarzającego.

Jak dowodzi pierwszy przykład, Leśmian nie przywoływał konwencjonalnego antycznego repertuaru motywów, lecz sięgał do mitów, by poddać je reinterpretacji. Dlatego chciałabym w tym miejscu zaproponować analizę sygnałów mniej oczywistych, takich które, za Nyczem, odnieść można do intertekstualności fakultatywnej.

Otóż tytuł wiersza *Przemiany* z tomu *Łąka* (Leśmian 2000: 192) proponuję potraktować jako odniesienie do wspomnianego już poematu Owidiusza *Metamorphoseon*. Dzieło rzymskiego poety znane było Leśmianowi zapewne w polskim przekładzie Brunona Kicińskiego, który nosił właśnie tytuł *Przemiany* (zob. Owidjusz 1825-1826)¹. Utwór Leśmiana nie zawiera aluzji do poematu Owidiusza, przeciwnie, tematem jest kierunek przeobrażeń, który nie absorbował wyobraźni starożytnych – ze świata roślin w świat zwierząt (chabrów – w oczy sarny, maku – w koguta itd.). Do przeprowadzenia tego porównania zachęca jednak wszechobecność motywu przemian w poezji Leśmiana, nieustannych rozdwojeń, „przewcielen” i „niedowcielen” oraz posłużenie się przezeń postacią jednego z Owidiuszowych bohaterów, Akteona, w wierszu omówionym wyżej. Na zbieżności między poezją Leśmiana a poetyką *Przemian* Owidiusza wskazywał już Waław Kubacki [1963: 360-361], a paralelę tę poparł Michał Głowiński [1981: 173-174]. W każdym razie tytuł oryginału pozwala odbiorcy dopatrywać się pewnego związku z łacińskim poematem, nawet jeśli go nie narzuca w sposób jednoznaczny. Warto zatem zbadać, czy tytuły wariantów przekładowych również otwierają przestrzeń międzytekstową w podobny sposób. Tym razem rozpatrzmy propozycje w języku rosyjskim i ukraińskim, *Przemian* (jak i kolejnego tekstu) nie ma bowiem wśród wierszy tłumaczonych przez Minkina i do jego zbioru sięgniemy ponownie dopiero w ostatniej części artykułu.

W rosyjskim obiegu literackim poemat Owidiusza zasadniczo funkcjonuje jako *Метаморфозы*, jednak często przywoływany jest na równi i tytuł *Превращения*, np. jako objaśnienie [*Энциклопедический словарь* 1964: s.v. ‘Овидий’]. Także pierwsze wersy przekładu Siergieja Szerwskiego, choć zatytułowanego *Метаморфо́зы*, zawierają interesującą nas leksem oraz formę imiesłowową z tym samym rdzeniem:

Ныне хочу рассказать про тела, **превращенные** в формы
Новые. Боги, – ведь вы **превращения** эти вершили (Овидий 1983, ww. 1-2).

Zatem przekład wiersza Leśmiana pod nadanym przez Leonida Martynowa tytułem *Превращения* (Лесьмян 1971: 81-82) zachowuje pewną więź z dziełem starożytnym.

Również po ukraińsku księga Owidiusza to *Метаморфозы*², niekiedy też „Перетворення”. Tymczasem Wiktor Koptiłow zatytułował swój przekład wiersza Leśmiana (*Ан-*

¹ Przekład z lat 1825-1826, wznawiany w latach 1843 i 1921 [por. Stabryła 1995: CX], a także współcześnie.

² Tak zatytułowane są przekład Andrija Sodomory z 1985 r. (Овідій 1985) oraz fragmentaryczne tłumaczenie Mykoły Zerowa (zob. Овідій 1968).

тологія 1979: 33) *Зміни* – ‘zmiany; przemiany’, Jurij Bedryk zaś – *Переміни* (Лесьмян 2019: 155). Przy ocenie pierwszej propozycji należy wziąć pod uwagę fakt, że korpusy ukraińskich przekładów poety starożytnego i dwudziestowiecznego formowały się w tym samym czasie, w kulturze docelowej nie zaistniała więc sytuacja uprzedniości, która wymagałaby od tłumacza Leśmiana respektowania więzi diachronicznej. Niemniej potencjał intertekstualny tytułu zaproponowanego przez Koptiłow wydaje się słabszy niż oryginalnego. Również rozpatrywany tylko w odniesieniu do samego wiersza, tytuł translatu jest mniej ekspresyjny.

Jeśli wesprzeć się inwokacją poematu Owidiusza w brzmieniu ukraińskim, to znajdziemy w niej uzasadnienie dla obu podstaw słowotwórczych wykorzystanych przez tłumaczy Leśmiana:

Дух пориває мене: про нові починаю співати
В **зміненних** формах тіла. О боги, – бо ж од вас **переміни** (Овідій 1985).

Co ciekawe, Leśmian nie powtarza w samym tekście wyrazu czy rdzenia użytego w tytule. W poszczególnych strofach przemiany konkretyzują się za pomocą różnych czasowników, uniezwykłych łączliwościowo lub słowotwórczo: „przedostać się (do oczu)”, „przekrwawić się”, „przemiażdżyć się”; w ostatniej zwrotce podmiot liryczny upatruje przyczyny zmiany w sobie w „sparzeniu duszy” pokrzywą. W tłumaczeniu sposobem zwrócenia uwagi na tytuł, np. dla zasygnalizowania jego intertekstualności, mogłaby być strategia odwrotna: wzmocnienie związku między tekstem a jego ramą. Autorzy przywoływanych tu przekładów z różnym powodzeniem odtwarzają przytoczone sformułowania, czego jednak nie będę szczegółowo analizować. Zwróć tylko uwagę na to, że Koptiłow ujmuje przemianę jęczmienia w trzeciej strofie następująco: „в їжака золотого змінився з вищанням”. Powstaje zatem paralelizm „*Зміни* – *змінитися*” i jest to jedyne tego rodzaju wzmocnienie wewnątrztekstowej spójności w badanych trzech tłumaczeniach.

Przyjrzyjmy się jeszcze odniesieniom do tego utworu w ukraińskiej krytyce literackiej. Wołodumyr Wasylenko w pracy o świecie poetyckim autora *Łąki* posługuje się tytułem *Перетворення* [Василенко 1990: 55]. Badacz zestawia jednak wiersz z rozprawami Goethego i Schellinga oraz z *Genesis z ducha* Juliusza Słowackiego, co może odwieść czytelnika od skojarzeń z Owidiuszem. Odnotujmy, że Wasylenko przytacza trzecią strofę *Przemian* w przekładzie Julii Bułachowskiej, tym samym sugerując, że i tytuł prawdopodobnie pochodzi od tej tłumaczki¹. Jednakże sama Bułachowska, we wcześniejszej pracy omawiającej twórczość Leśmiana na tle współczesnej mu poezji, nazywa ten utwór wyraźnie intertekstualnie – *Метаморфози* [Булаховська 1979: 73]. Choć wybory leksykalne literaturoznawców są trafniejsze z punktu widzenia aluzyjności, żadne z nich nie odnosi się polemicznie do wariantu Koptiłowa; z kolei ich propozycje nie zostały podjęte przez późniejszego tłumacza. Do konsekwencji samej wielości tytułów powrócę jeszcze w podsumowaniu.

¹ Potwierdzały to także przypisy wprowadzający przekłady: [Василенко 1990: 35].

Jako inny przykład fakultatywnej aluzji mitologicznej przytoczmy ostatni dystych ballady *Dwoje ludzińków z Łąki*:

Więc sił resztą dotrwali aż do wiosny, do lata,
By powrócić na ziemię – lecz nie było już świata (Leśmian 2000: 270).

Skoro bohaterowie utworu postanawiają powrócić z – pustych, jak się okazało – zaświatów, to dlaczego muszą czekać z przybyciem „do wiosny”? Można byłoby przypisać okolicznikowi czasu funkcję wyłącznie rymotwórczą, jednak ranga i walory poetyckie wiersza pozwalają założyć, że każdy element tekstu jest ważny dla semantyki całości. Można zatem interpretować ten fragment intertekstualnie – w kategoriach znanego wielu kulturom mitu wiążącego wiosenne odrodzenie przyrody ze zmartwychwstaniem czy powrotem z krainy śmierci jakiegoś bóstwa¹. W europejskim kręgu kulturowym najbardziej znany wariant tego wierzenia stanowi mit o Korze-Persefonie. W kulturze polskiej jest dodatkowo odczuwany jako bliski, gdyż Wyspiański w *Nocy listopadowej* uczynił z niego metaforę losów Polski (sc. III i VIII; Wyspiański 1999: 133-146, 240-243)².

Intertekstualności w *Dwojgu ludzińków* nie nazwiemy obowiązkową – wyinterpretowanie jej nie jest niezbędne do zrozumienia treści utworu, nie jest też bezsporne. Niemniej znaczna ilość przekładów (także poza interesującymi nas tutaj językami bliskopokrewnymi) zachęca do prześledzenia, czy tłumacze dostrzegli i uwzględnili możliwość takiego odczytania. W tym przypadku decyzje translatorów można potraktować jako sprawdzian zaproponowanej interpretacji – zgodnie z sugestią metodologiczną René Etiemble'a, który pisał, że analiza wielu wariantów przekładowych pozwoli na nowo oświetlić oryginał, nawet stwarzając możliwości wydobywania treści niewidocznych przy analizie utworu wyjściowego jako takiego [1972: 212]. Dysponujemy dwoma tłumaczeniami rosyjskimi i dwoma ukraińskimi, a ostatni dystych ballady brzmi w nich następująco:

Тут из последней силы они дождались лета,
Чтоб на землю вернуться... Но не было и света!
(*Двое*, tłum. L. Martynow, Лесьмян 1971: 131)

Хотели, домучась до мая, до лета,
Воскреснуть – но не было **Божьего** света
(*Два человешка*, tłum. G. Zeldowicz, Лесьмян 2004: 87; Лесьмян 2014).

І з останньої сили до весни дотривали,
Щоб на світ повернутись, – так і світу не стало
(*Дві людиноньки*, tłum. W. Koptiłow, *Антологія* 1979: 34).

¹ Liczne wersje mitu omawia James George Frazer w podstawowym dziele antropologicznym *The Golden Bough* [por. Frazer 1962; o Demeter i Korze zob. s. 348-353].

² Por. także uwagi we Wstępie tamże, s. 26-29.

Ще хотіли тривати **до весни, а то й довше,**
 Щоб на землю вернутись, та землі не було вже
 (Дві людиноньки, tłum. D. Pawłyczko, *Антологія* 2001: 176).

Wszyscy tłumacze zachowali w swoich wariantach obraz oczekiwania na zmianę pór roku. Dwuczłonowy okolicznik poddano jednak redukcji: bohaterowie czekają tylko do lata (Martynow), do wiosny (Koptiłow), do wiosny, albo i dłużej (Dmytro Pawłyczko). Z kolei Zeldowicz zastępuje „wiosnę” hiponimem – nazwą miesiąca. Przy tym słowo „maj”, zarówno w znaczeniu dosłownym, jak i symbolicznym (np. w liczbie mnogiej), Leśmian kilkakrotnie przywoływał w swojej twórczości¹, zatem rozwiązanie rosyjskiego tłumacza harmonijnie wpisuje się w makrotekst tej poezji i charakterystyczne dla autora oryginału wybory leksykalne. Wariant Zeldowicza wyróżnia się ponadto naddaniem sensów religijnych: powrót zostaje skonkretyzowany jako zmartwychwstanie, a nieistniejący już świat nazwany ‘Bożym’². To przesądza o najsilniejszym związku tego translatu z mitem odrodzenia. Fakt, że wszyscy przekładowcy uznali motyw oczekiwania na dozwolony czas powrotu za pewien inwariant omawianego utworu, wydaje się potwierdzać nasze rozpoznanie intertekstualności. Konsekwencja w dążeniu do ocalenia możliwości odczytania wiersza poprzez mit może wręcz dziwić wobec tuszowania odniesień istotniejszych.

W analizowanych przykładach spotykaliśmy się z osłabieniem relacji intertekstualnych. W badanej sferze można jednak wskazać w tłumaczeniach i zjawisko odwrotne: amplifikacje aluzji do antyku. Do przekładu wiersza *Wśród georginij – Среди георгинов* – Konstantin Olenin wprowadza sygnał intertekstualny, imię Erosa:

Wśród georginij – brzęczenie os.
 Twojeż to kroki? Twójże to głos? (Leśmian 2000: 175, *Łąka*)

Среди георгинов жужжание ос...
 Не Ваш ли то голос?... Не ты ли, **Эрос**?...
 (Лесьмян 2006: 729-730, prwdr. 1939 r.)

Poprzez ten zabieg tłumacz ingeruje w treść wiersza: w oryginale adresatem lirycznym jest osoba, z którą podmiot liryczny spotyka się w ogrodzie, zapewne ukochana. W przekładzie mamy do czynienia ze zwrotem do bóstwa – uosobienia miłości. Wymusza to rozdwojenie lirycznego „ty” – do kobiety podmiot liryczny zwraca się „Вы” („pani”), do bożka miłości zaś – „ты”. W wierszu Leśmiana, opartym na niedopowiedzeniach, pointą jest zetknięcie się cieni lirycznego ja i ty. Natomiast tłumaczenie Olenina eksplikuje, że oto nadchodzi miłość. W rezultacie, wprowadzenie sygnału intertekstualnego na zasadzie amplifikacji w danym przypadku okazuje się nietrafnym zabiegiem translatorskim, gdyż najwyraźniej nie ma żadnej motywacji poza rymotwórczą.

¹ M.in. w utworach: *Zmory wiosenne, Śni się lasom – las...*, *Dąb*. Istnieją ich rosyjskie warianty, ale nie pióra Zeldowicza.

² Co ciekawe, przesunięcia w wymiarze symbolicznym obserwujemy w przekładach tego utworu również poza kręgiem słowiańskim, najciekawsze – w anglojęzycznym wariacie Barry’ego Keane’a (Leśmian 1997) [zob. Kaźmierczak 2012: 82].

Dodanie antroponimu o charakterze antycznym nie ogranicza się do przytoczonego, jednego z najstarszych przekładów, na który być może oddziaływała poetyka własnej twórczości poetyckiej Olenina (por. Оленин 1925). Podobną amplifikację obserwujemy też we współczesnym tłumaczeniu wiersza *Ich szatan* pióra Siergieja Szorgina:

I, jakoby księżycza niezmiennie odmiany,
Trapi go myśl, krążąca dokoła tęsknoty... (Leśmian 2000: 101).

И его, как **Селена** в извечном вращенье,
Мысль печальная мучит – с тоскою на пару (*Их дьявол*, Лесямян 2006: 89).

Zastąpienie zjawiska przyrodniczego imieniem symbolizującego je bóstwa jest wysoce nietypowe dla Leśmiana. Charakterystyczne dlań przedstawianie dążenia do bliskości, stopienia się z przyrodą, pozwala nawet powiedzieć, że takie zapośredniczenie jest sprzeczne z jego poetyką, nawet w przypadku względnie wczesnego wiersza z *Sadu rozstajnego*.

Cytowane przekłady Olenina i Szorgina prezentują Leśmiana jako parnasistę czy neoklasycystę, którym nie był. Poeta nie przywoływał bogów antycznych jako konwencjonalnych figur i personifikacji – w jego czterech tomikach nie pojawia się ani jeden tego typu mitologizm. Jeśli natomiast rozpatrzymy tom *Безлюдная баллада* (Лесямян 2006) jako całość, to wspomniane amplifikacje mogą sprawić wrażenie rozszerzania w przekładzie poetyki wczesnej, niedojrzałej twórczości Leśmiana, będącej oddźwiękiem maniery młodopolskiej. Jest to o tyle niepokojące, że publikacja z 2006 roku pretenduje do miana najpełniejszej i najbardziej reprezentatywnej prezentacji poety w języku rosyjskim, wobec czego silniej niż inne kształtuje wyobrażenie o nim w kulturze docelowej. Dla porównania – w białoruskim tomiku tłumaczeń Minkina (Лесямян 1994) nie znajdujemy żadnych przesunięć tego typu, choć oczywiście może wiązać się to z wyborem utworów – dużo węższym niż w *Безлюдной балладе* – który być może nie dawał asumptu do takich reintertekstualizacji.

Przejdźmy do wniosków. Z punktu widzenia teorii aluzje antyczne należą – ze względu na znaczne rozpowszechnienie archetekstu(ów) – do nawiązań o stosunkowo wysokim stopniu przekładalności. Mimo to tłumacze Leśmiana nie zawsze dokonują prostego odwzorowania wykładników relacji intertekstualnych. Niemniej nawiązań zachowane w przekładach oraz nawiązania niemotywowane oryginałem przeważają nad redukcjami. Osłabienie intertekstualnego wydźwięku ma, jak się wydaje, charakter efektu ubocznego: odstępstwa od mitologicznych motywów czy zakłócenia starożytnych realiów być może wynikają właśnie z faktu, że tłumacze uważają kulturę antyczną za archetekst stosunkowo dobrze znany odbiorcom docelowym i dopuszczający pewną dowolność. Przesunięcia najwyraźniej nie wynikają z problemów kulturowych, lecz z przyczyn takich jak temperament twórczy tłumacza – np. Zeldowicz wyraźnie przyznaje priorytet odtwarzaniu niezwykłości warstwy językowej, sferę intertekstualną traktując dość swobodnie.

Należy również zwrócić uwagę na reintertekstualizacje w badanym materiale. Przypadkowe amplifikacje intertekstów antycznych trzeba ocenić jako rozwiązania nieudane w odniesieniu do twórczości Leśmiana. Natomiast jeśli założyć, że w białoruskiej frazie „ў купальні купалася” dodatkowo odzywa się echo świętowanej przez Słowian wschodnich kupały [zob. np. Kopaliński 1997], to takie splatanie mitologii antycznej i słowiańskiej można by uznać za przykład przemyślanej rekontekstualizacji kulturowej.

Przypadek tytułów *Przemian* i *Змін* Koptiłowa pozwala podkreślić ważny moment metodologiczny: jeżeli korpusy przekładów archetektu (tu: *Metamorphoseon*) i tekstu przyjmującego (tu: wiersza Leśmiana) formują się w kulturze docelowej w tym samym czasie, nie zachodzi między nimi relacja, która zobowiązywałaby tłumacza utworu późniejszego, co powinno być brane pod uwagę przy analizie translatu.

W przypadku *Przemian* mamy ogółem na gruncie ukraińskim aż cztery odpowiedniki tytułu: *Зміни*, *Переміни*, *Метаморфози* i *Перетворення*, przy czym pierwszy i trzeci zaistniały w druku tym samym roku. Sformułowania, które pojawiają się w dyskursie krytycznoliterackim, poprzez wygenerowany nadmiar i rozbieżności (między sobą i z uzusem zainicjowanym przez tłumacza literackiego, choć krytycy nie wchodzą z nim w jawną polemikę) nie przyczyniają się do wyeksplikowania intertekstualności zawartej w tytule i w utworze obcego poety. Stanowi to dowód, że epiteksty nie zawsze z powodzeniem spełniają powierzaną im funkcję wspomagania intertekstualnego odczytania przekładów [por. m.in. Majkiewicz 2008: 183]. W tym wypadku, co prawda nie mamy, ściśle biorąc, do czynienia z epitekstami do tłumaczeń, jednak sam casus jest frapujący i skłania do zastanowienia.

Omówiony tu szereg nawiązań antycznych pokazuje, że zasięg znajomości i oddziaływania danego archetektu oraz udany przekład konkretnych wykładników intertekstualnych nie pozostają w prostej, przewidywalnej zależności. Jest to być może jeden z powodów, dla których zagadnienia dialogu międzytekstowego stanowią wciąż bogate pole dociekań dla komparatystyki i literacko zorientowanej translatoologii.

LITERATURA

1. Etiemble R., *Porównanie to jeszcze nie dowód* (1968), tłum. W. Błońska [w:] *Współczesna teoria badań literackich za granicą. Antologia*, oprac. H. Markiewicz, t. II, Wyd. Literackie, Kraków 1972, s. 195-220.
2. Frazer J. G., *Złota gałąź*, tłum. H. Krzeczkowski, PIW, Warszawa 1962.
3. Głowiński M., *Zaświat przedstawiony. Szkice o poezji B. Leśmiana*, PIW, Warszawa 1981.
4. Grosbart Z., *Teoretyczne problemy przekładu literackiego w ramach języków bliskopokrewnych*, Acta Universitatis Lodzianensis, Łódź 1984.
5. Kaźmierczak M., *Przekład w kręgu intertekstualności. Na materiale tłumaczeń poezji Bolesława Leśmiana*, Instytut Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.
6. Kopaliński W., *Słownik mitów i tradycji kultury*, PIW, Kraków 1997, wyd. poprawione.
7. Kubacki W., *Komentarz do Leśmiana* (1949), [w:] tegoż, *Lata terminowania*, Wyd. Literackie, Kraków 1963, s. 334-366.
8. Kubiak Z., *Mitologia Greków i Rzymian*, Świat Książki, Warszawa 1997.

9. Lefevere A., *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*, Routledge, London – NY 1992.
10. Leśmian B., *Poezje zebrane*, oprac. A. Madyda, Algo, Toruń 2000.
11. Leśmian B., *Two People*, tłum. B. Keane, „The Warsaw Voice Online” 30.11.1997; <www.warsawvoice.pl/archiwum.phtml/7975/>.
12. Majkiewicz A., *Intertekstualność – implikacje dla teorii przekładu. Wczesna proza Elfriede Jelinek*, PWN, Warszawa 2008.
13. Nycz R., *Tekstowy świat. Poststrukturalizm i wiedza o literaturze*, Universitas, Kraków 2000, wyd. 2.
14. Owidiusz, *Metamorfozy*, tłum. A. Kamieńska, S. Stabryła, Ossolineum, Wrocław 1995, wyd. 2.
15. Owidjusz Nazona „Przemiany”: *poema w XV pieśniach*, tłum. B. Kiciński, nakład tłumacza, Warszawa 1825 (t.1), 1826 (t.2-3).
16. Stabryła S., *Wstęp*, [w:] Owidiusz, *Metamorfozy*, Ossolineum, Wrocław 1995, s. III–CXVI.
17. Wyspiański S., *Noc listopadowa*, wstęp i oprac. M. Prussak, Universitas, Kraków 1999.
18. *Антологія польської поезії* (2 t.), red. М. Бажан і in., Дніпро, Київ 1979, t.2.
19. *Антологія польської поезії у перекладах Дмитра Павличка*, Основи, Київ 2001.
20. Булаховська Ю., *Спадкоємність і новаторство сучасної польської поезії*, Наукова думка, Київ 1979.
21. Василенко В., *Поетичний світ Болеслава Лесьмяна*, Наукова думка, Київ 1990.
22. Лесьмян Б., *Zielony dzban / Зелений жбан. Избранные стихи в польском оригинале и в русском переводе Геннадия Зельдовича*, Wyd. UMK, Toruń 2004.
23. Лесьмян Б., *Zmory wiosenne / Весняні сновидіння. Вибрані поезії*, red. i wstęp P. Радішевський, Талком, Київ 2019.
24. Лесьмян Б., *Безлюдная баллада или Слова для песни без слов. Поэзия. Театр. Проза*, red. i wstęp А. Базилевский, РИПОЛ классик – Вахазар – WSH w Pułtusku, Москва 2006.
25. Лесьмян Б., *Запоздалое признание*, tłum. Г. Зельдович, Водолей, Москва 2014.
26. Лесьмян Б., *Пан Блішчынскі*, tłum. А. Мінкін, Наша Ніва – Мастацкая літаратура, Вільня – Менск 1994.
27. Лесьмян Б., *Стихи*, wstęp А. Гелескул, wybór Н. Богомоллова, Художественная литература, Москва 1971.
28. Овидий П. Н., *Любовные элегии. Метаморфозы. Скорбные элегии*, tłum. С. Шервинский, Художественная литература, Москва 1983, cyt. za: <www.lib.ru/POEEAST/OWIDIJ/ovidii2_2.txt> [15.09.2019].
29. Овідій П. Н., *Метаморфози*, tłum. А. Содомора, Дніпро, Київ 1985.
30. Овідій П. Н., *Метаморфози*, tłum. М. Зеров, [w:] *Антична література. Хрестоматія*, red. О. Білецький, Радянська школа, Київ 1968, wyd. 2., s. 497-522.
31. Оленин К., *Прелюдии*, Вильно 1925, przedruk wyboru utworów: <www.russianresources.lt/archive/Olenin/Olenin_1.html> [15.09.2019].
32. *Українська радянська енциклопедія* (17 t.), АН УРСР, Київ 1959-1965.
33. Фатеева Н., *Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов*, Агар, Москва 2000.
34. *Энциклопедический словарь* (2 t.), Советская энциклопедия, Москва, t. 2, 1964.